

— Problematyka konserwatorska zbiorów dawnych w realizacji projektu „Patrimonium”

Bartosz Szymański

notes 19_2017
konserwatorski

Summary: Bartosz Szymański, *Preservation and Conservation Problems in Special Collections Within the Scope of the “Patrimonium” Project*

The author discusses the aim and implementation of the project called “Patrimonium – the digitalization and release of Polish national heritage from the collections of the National and Jagiellonian libraries” that has been underway since 2017 and will take three years. Its objective is to make digital copies of almost 650 thousand objects from the collections of the National Library of Poland, of which many belong to special collections: ca. 10 thousand early printed books, 30 iconographic objects and ca. 5 thousand manuscripts.

The digitization covers valuable library materials made in the last 900 years, from the Middle Ages to the present day, on different media: parchment, handmade paper, various types of machine-made paper, blotting paper, carbon paper and others. They include different techniques: manuscripts written with ink, pencil, crayons, ballpoint pen), typescripts, printed matter, engravings, drawings, photographs. These objects also vary in the preservation state of their medium, binding, writing techniques, illuminations, resulting from the availability of the objects to users and to damage related to historical events.

The “Patrimonium” project gives new life to many objects by bringing them out from storerooms and releasing their digital versions to the readers. This laudable idea is a great challenge for the conservators from the Library Collections Conservation Institute (National Library of Poland). It was planned that from the very beginning the conservation of special collections would be carried out in co-operation with the conservators from the Institute to ensure safety of the objects throughout the digitization process. All of the digitized objects will be made available online via the POLONA Digital Library.

Wstęp

Od 2017 roku realizowany jest projekt „Patrimonium – digitalizacja i udostępnienie polskiego dziedzictwa narodowego ze zbiorów Biblioteki Narodowej oraz Biblioteki Jagiellońskiej”. Zbiory obu placówek, ze względu na swą wyjątkową wartość i znaczenie, są zaliczane do narodowego zasobu bibliotecznego. Wszystkie zdigitalizowane obiekty będą udostępnione w Cyfrowej Bibliotece Narodowej POLONA.

Projekt zakłada wykonanie wersji cyfrowej około 650 tysięcy obiektów z zasobów Biblioteki Narodowej w przeciągu trzech lat. Ze zbiorów specjalnych wytypowano około 10 tysięcy starodruków, 30 tysięcy obiektów ikonograficznych i około 5 tysięcy jednostek rękopiśmiennych¹.

Digitalizacji poddawane są cenne dokumenty biblioteczne wytwarzane w okresie 900 minionych lat: od średniowiecza po współczesność. Materiał oraz technika wykonania archiwaliów dają świadectwo czasów, w jakich powstały, świadczą o historii, która często pozostawiała ślady w ich strukturze. Obiekty te wytworzono na różnych podłożach: pergaminach, papierach czerpanych, na wielu rodzajach papierów maszynowych, bibułach, kalkach i innych materiałach. Znajdują się wśród nich: wykonywane różnicowanymi technikami

¹ Dane pochodzą z ustaleń wstępnych projektu, które w miarę jego realizacji mogły ulec zmianie.

rękopisy (pisane atramentem, ołówkiem, kredkami, długopisem), maszynopisy, druki, grafiki, rysunki, fotografie.

Wytypowane zbiory są bardzo zróżnicowane pod względem stanu zachowania podłoża, oprawy, technik pisarskich, iluminacji, spowodowanego również częstotliwością udostępniania czy zniszczeniami powstałymi podczas wydarzeń historycznych. Zdarzają się przypadki adnotacji bibliotecznych: „Ze względu na zły stan zachowania nie udostępnia się”.

Projekt „Patrimonium” wielu obiektom nadaje drugie życie, wydobywając je z magazynów i udostępniając czytelnikom ich wersję cyfrową. Ta szczytna idea jest ogromnym wyzwaniem dla specjalistów z Instytutu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych BN. Założono, że digitalizacja zbiorów specjalnych od samego początku powinna odbywać się w ścisłej współpracy z konserwatorami zatrudnionymi w Pracowni Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych IKZB, a podstawą działań konserwatorskich będzie zapewnienie obiektom bezpiecznych warunków podczas całego procesu digitalizacji (transport z magazynu, skanowanie lub fotografowanie i powrót do magazynu).

Przygotowanie do digitalizacji

W projekcie zaplanowano udział konserwatorów w:

- szkoleniach konserwatorskich dla wszystkich pracowników zajmujących się skanowaniem i fotografowaniem materiałów bibliotecznych,
- konsultacjach konserwatorskich przy zakupie skanerów,
- przeglądach konserwatorskich materiałów wytypowanych do digitalizacji,
- konserwacjach materiałów wytypowanych podczas przeglądów konserwatorskich.

Celem szkoleń konserwatorskich dla pracowników zajmujących się skanowaniem i fotografowaniem materiałów bibliotecznych jest przekazanie wiedzy materiałoznawczej i technologicznej, dotyczącej obiektów poddawanych digitalizacji, rodzajów charakterystycznych, typowych zniszczeń występujących w zbiorach bibliotecznych oraz prawidłowego, bezpiecznego i ostrożnego

manipulowania materiałem bibliotecznym podczas skanowania lub fotografowania.

Konsultacje konserwatorskie, towarzyszące zakupom urządzeń do wytwarzania wersji cyfrowych polegają głównie na ocenie dwóch niezwykle ważnych elementów: oświetlenia oraz mechaniki urządzenia i jej dostosowania do możliwości bezpiecznego ekspozowania różnych obiektów podczas skanowania. Dlatego wybór urządzeń do digitalizacji zbiorów dawnych jest przeprowadzany w ścisłej współpracy specjalistów z Pracowni Reprografii i Digitalizacji Biblioteki Narodowej z konserwatorami z Instytutu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych.

Wyposażenie Pracowni Reprografii i Digitalizacji powinno zapewniać przeprowadzenie bezpiecznego skanowania lub fotografowania materiałów bibliotecznych.

Sformułowano dodatkowe zalecenia dla pracowników zajmujących się bezpośrednio digitalizacją:

W przypadku przyjmowania do digitalizacji obiektu, którego stan niesie ryzyko uszkodzenia podczas procesu, należy zgłosić konieczność konsultacji konserwatorskiej i postępować zgodnie z jej zaleceniami.

W przypadku otrzymania obiektu, który nie odpowiada możliwościom używanego sprzętu, należy zgłosić to osobom odpowiedzialnym.

Wobec materiałów bibliotecznych nie wolno stosować nadmiernej siły mogącej spowodować uszkodzenie woluminów (złamanie grzbietu, zerwanie nici, sznurów, inne uszkodzenia).

Bezwzględnie należy zwracać uwagę na ryzyko uszkodzenia materiałów bibliotecznych, a w przypadku stwierdzenia, że kontynuowanie pracy może spowodować uszkodzenie obiektu, należy ją przerwać i zgłosić sytuację osobom odpowiedzialnym.

W przypadku urządzeń wyposażonych w szklane płyty dociskowe, należy stosować kontrolowany, możliwie najmniejszy nacisk.

Od początku realizacji projektu „Patrimonium” systematycznie przeprowadzane były przeglądy konserwatorskie materiałów bibliotecznych wytypowanych do digitalizacji. Obiekty wyłączane są z zasobu magazynowego przez

opiekunów zbiorów i przygotowywane w specjalnych pomieszczeniach, gdzie na dużych stołach, z wykorzystaniem odpowiednich elementów stabilizujących (podkładek i klinów), przeprowadzane są przeglądy. Dzięki temu, podczas wykonywania przeglądów konserwatorskich, zbiory specjalne (obiekt oprawne, rękopisy, stare druki, fotografie, grafiki, rysunki, dokumenty, poszyty i luźne karty) mają zapewnione całkowite bezpieczeństwo.

W trakcie tych prac konserwator zwraca uwagę na:

a) stan zachowania oprawy:

- uszkodzenia lub pęknięcia okładek
- uszkodzenia lub przetarcia i pęknięcia skóry w przegubach oraz nici zwięzów i szycia bloku
- mechanikę otwierania bloku książki i określenie bezpiecznej pozycji podczas otwierania

b) stan zachowania kart i struktury papieru:

- przedarcia
- zagniecenia
- plamy
- wżery atramentowe
- osłabienia struktury papieru

c) stan zachowania innych elementów:

- uszkodzenia pieczęci woskowych, lakowych i innych
- uszkodzenia zapinek.

Dalsze postępowanie z obiektem wynika z podejmowanej przez konserwatora decyzji dotyczącej:

- bezpośredniego przekazania do skanowania na sprzęcie (konkretny skaner czy aparat fotograficzny) wskazanym przez konserwatora
- skierowania do pracowni konserwatorskiej w celu wykonania prostych, krótkoterminowych prac mających charakter ratunkowy i minimalnie ingerujących w obiekt (prostowanie zagięć, które uniemożliwiają czytelność tekstu, podklejenie przedarc, usunięcie zaklejeń zasłaniających tekst itp. zabiegów, których celem jest umożliwienie bezpiecznego skanowania).

Uważna analiza materiału bibliotecznego umożliwi konserwatorowi podjęcie decyzji o:

- ewentualnych zabiegów konserwatorskich,
- doborze sprzętu do wykonania wersji cyfrowej,
- właściwym ustawieniu obiektu podczas skanowania lub zastosowaniu dodatkowych elementów, zapewniających obiektowi całkowite bezpieczeństwo podczas prac,
- konieczności nadzoru konserwatorskiego podczas tej czynności.

Decyzje konserwatorskie związane z wykonaniem niezbędnych, prostych zabiegów konserwatorskich, zawsze podyktowane są koniecznością:

- wykonania skanowania lub fotografowania bez pogorszenia stanu zachowania obiektu,
- uzyskania 100-procentowej czytelności tekstu,
- najlepszej jakości zapisu cyfrowego.

W Pracowni Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych IKZB często taki cel uzyskuje się, wykonując proste czynności, m.in: rozprasowywanie zagięć, usunięcie zaklejeń przysłaniających tekst czy podklejenie przedarć.

Zabiegi konserwatorskie

Aktualnie tendencje w konserwacji zabytków zmierzają do tego, aby podstawowym działaniem z zakresu ochrony zbiorów była konserwacja prewencyjna (inaczej zachowawcza), polegająca na przedsięwzięciu różnych środków i działań, mających na celu uniknięcie oraz zminimalizowanie w przyszłości utraty zabytku lub degradacji jego stanu zachowania. Wszelkie działania wykonywane w ramach konserwacji prewencyjnej nie przewidują bezpośredniego kontaktu z zabytkami, czyli absolutnie nie modyfikują ich wyglądu. Główne zadania konserwacji prewencyjnej to: właściwe przechowywanie, magazynowanie, pakowanie i transport, procedury zarządzania środowiskowego (światło, wilgotność, zanieczyszczenie środowiska i zwalczania szkodników), planowanie awaryjne na wypadek katastrofy. Warto w tym miejscu wspomnieć o szczególnym,

wieloletnim zaangażowaniu Biblioteki Narodowej w konserwację prewencyjną, która wyrażała się przez prowadzoną od 2007 roku modernizację budynku magazynowego przeznaczanego do przechowywania zbiorów głównych BN. Po 9 latach prac osiągnięto warunki dla przechowywania zbiorów zgodne z wytycznymi zawartymi w międzynarodowej normie ISO 11799².

Innym rodzajem działań jest tak zwana konserwacja ratunkowa, która ma na celu zatrzymanie niszczących procesów przebiegających w strukturze zabytku. Prace ratunkowe podejmowane są wyłącznie w sytuacji, gdy zły stan zachowania obiektu wpływa na pogarszanie się jego kondycji i ten proces należy zatrzymać. Konserwacja ratunkowa może minimalnie zmienić wygląd obiektu³.

W trakcie przeglądów zbiorów specjalnych przeprowadzanych przez konserwatorów z Pracowni Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych okazało się, że najmniej problemów stwarzają stare druki. Obiekty wstępnie przeglądane są przez przeszkolonych opiekunów zbiorów, którzy selekcionują je wg zaleceń na dwie grupy: obiekty o standardowym stanie zachowania i typowej mechanice otwierania książki oraz obiekty z nietypowymi cechami stanu zachowania. Druga grupa starych druków przekazywana była do oceny konserwatorów. Najczęściej występujące w tego rodzaju obiektach zniszczenia to: przesłaniające tekst zagięcia fragmentów kart i narożników, pęknięcia i rozdarcia papieru, które mogą się pogłębiać, częściowo lub całkowicie oderwane karty i składki, oderwane elementy oprawy (zapinki, kapitałki), zabrudzenia.

W przypadku książek pozbawionych opraw (podobnie jak w obiektach rękopiśmiennych) nie przeprowadza się rekonstrukcji, pełnej restauracji obiektu

2 Ten temat porusza też artykuł Ewy Potrzebnickiej, *Świadomość, strategia i współpraca dla ochrony zbiorów*, zamieszczony w niniejszym numerze „Notesu Konserwatorskiego”.

3 Współcześnie konserwację definiują trzy podstawowe terminy, zaakceptowane przez ICOM w 2008 roku:

1. Konserwacja prewencyjna, zapobiegawcza (*Preventive conservation*)
2. Konserwacja ratunkowa (*Remedial conservation*)
3. Restauracja (*Restoration*).

czy usuwania nawarstwień z innej epoki. Zachowana jest wartość dawności, wyrażona poprzez jej historyczne nawarstwienia oraz widoczny upływ czas.

W trakcie przeglądania zbiorów ikonograficznych występowały inne problemy charakterystyczne dla pojedynczych grafik, rysunków, fotografii, ekslibrisów lub albumów (graficzne, fotograficzne, rysunkowe). Najczęściej występujące uszkodzenia, wymagające przed digitalizacją niewielkiej ingerencji konserwatorskiej, to: pęknięcia i rozdarcia kart, które należy podkleić, zagniecenia papieru, które należy wyprostować, a także zabrudzenia, przesłaniające i uniemożliwiające odczytanie kompozycji, które należy usunąć.

Wszystkie obiekty ikonograficzne podlegają przeglądom konserwatorskim.

Najbardziej skomplikowanymi materiałami bibliotecznymi, wymagającymi dużego nakładu pracy konserwatora, są zbiory rękopiśmienne. W ramach jednej jednostki rękopiśmiennej (np. teczki z dokumentami) mogą znajdować się prawie wszystkie rodzaje obiektów. Zbiory rękopiśmienne, typowane do projektu „Patrimonium”, pochodzą z 14 kolekcji:

1. Zbiory rewindykatów (ponad 2 tysiące woluminów),
2. Zbiory Przesmyckiego (około 290 woluminów),
3. Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (ok. 830 woluminów),
4. Biblioteka Kapituły Grecko-Katolickiej w Przemyślu (ok. 660 woluminów),
5. Biblioteka Baworowskich we Lwowie (ok. 130 woluminów),
6. Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie (ok. 80 woluminów),
7. Biblioteka Ordynacji Krasieńskich (ok. 80 woluminów),
8. Zbiory rapperswilskie (ok. 50 woluminów),
9. Archiwum Fredrów-Szembeków (ok. 165 woluminów),
10. Zbiory Morstinów (ok. 150 woluminów),
11. Zbiory Radziwiłłów w Nieświeżu (ok. 95 woluminów),
12. Zbiory Potockich w Wilanowie (ok. 45 woluminów),
13. Zbiory Aleksandra Czołowskiego (ok. 250 woluminów),
14. Rękopisy średniowieczne różnej proveniencji (ok. 190 woluminów).

Na bogactwo i zróżnicowanie poszczególnych kolekcji miały wpływ ingerencje ich dawnych właścicieli. Stosowali oni indywidualne oznaczenia własnościowe

– od prostych wpisów po charakterystyczne oprawy. Każdy obiekt wchodzący w skład konkretnej kolekcji posiada cechy świadczące o warunkach przechowywania oraz o historycznych losach egzemplarza. Działania konserwatorskie umożliwiają wykonanie skanowania lub fotografowania z zachowaniem wszystkich historycznych elementów, które razem z treścią dokumentów zostaną udostępnione w Cyfrowej Bibliotece Narodowej POLONA.

Spośród materiałów rękopiśmiennych zdecydowanie najwięcej nakładów pracy konserwatora wymagają rękopisy powstałe w XIX i XX wieku na papierach maszynowych produkowanych ze ścierem drzewnym. Zbiory te powinny być objęte szczególną opieką konserwatorską ze względu na charakter zniszczeń, które już w nich zaistniały oraz zachodzą nadal, a których przyczyną tkwią głównie w procesach chemicznych. Karty są przebarwione, popękane, kruche i pozalamywane na krawędziach. Prawie wszystkie rękopisy z tego okresu wymagają szybkiej interwencji ratunkowej konserwatora.

W pierwszym roku trwania projektu przeprowadzono 33 przeglądy około 1660 woluminów, spośród których konserwacji wymagało około 350 jednostek.

Większość obiektów poddano nieskomplikowanym zabiegom konserwatorskim, możliwym do wykonania w czasie jednego tygodnia. Osobną grupę stanowiły obiekty wymagające większego i bardziej czasochłonnego nakładu pracy konserwatora ze względu na ich bardziej skomplikowane zniszczenia.

Realizacja zadań konserwatorskich, towarzyszących wielkiemu projektowi digitalizacyjnemu, pokazuje jak wiele koniecznych i ratunkowych prac wykonano dzięki narzuconemu przez projekt kontaktowi z materiałami bibliotecznymi. Świadomość skali tych zabiegów skłania do refleksji, że prace konserwatorskie muszą poprzedzać kompleksowe przeglądy zbiorów wykonywane permanentnie przez konserwatorów.